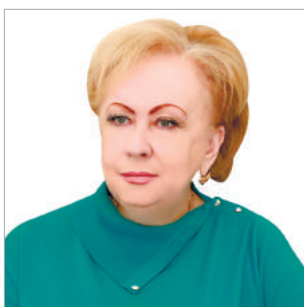

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В ПРОЦЕСАХ ПРАВОДЕРЖАВОЗМІН

Н. М. Оніщенко

*завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України, академік НАПрН України*

Серед багатьох проблем сучасного правового дискурсу одна не полишає ні теоретичної, ні практичної площини – це наше ставлення, наша оцінка діючого права. Поряд зі звичними категоріями «правова свідомість», «правовий світогляд», з'являється нагальна потреба в освоєнні нових, таких, як «правова усвідомленість», «правова переконаність», «правова обізнаність». Усі ці категорії, як і багато інших в правовій площині, свідчать про ті чи інші грані, аспекти, ракурси, загальної проблеми «сприйняття права» [1, с. 114-119]. Право відіграє в житті людини величезну роль: це «фортеця» і «захисник» від утиску з боку державних інституцій, дискримінації з боку окремих чиновників, це провідник у «простір свободи, безпеки і правосуддя» [2, с. 154]. Право – це гарантія реалізації прав і свобод в контексті розуміння того, що «другорядних» або «не першого ґатунку» прав людини не буває. Отже, все вищевикладене спрямоване на те,

щоб ще раз підкреслити важливість нашого свідомого ставлення до правових реалій. Правосвідомість входить у систему суспільної свідомості, є однією з її форм. Виступаючи елементом єдиної системи суспільної свідомості, правосвідомість як особливе структурне утворення, з одного боку, підкоряється загальним для всіх елементів суспільної свідомості закономірностям формування та функціонування, а з іншого – володіє специфікою, що дозволяє розглядати її як відносно самостійне утворення, яке займає особливе місце і виконує тільки їй властиві функції.

Аналіз правосвідомості (правової ідеології), її форм, рівнів, місця серед елементів правової системи дозволить інтенсифікувати роль людини у соціальному середовищі [3, с. 8-17].

Правосвідомість відображає не тільки вже врегульовані норми права суспільні відносини, а й ті, які потребують правової регламентації. Правовідносини в якості юри-

дичної форми певних фактичних відносин складаються на підставі норм права, які самі утворюються в результаті втілення в закон волі держави. Свідомість відображає існуючі норми права, які необхідно створити для регулювання тих або інших суспільних відносин.

Отже, правосвідомість не виступає передумовою створення правових норм та інститутів, спрямованих на досягнення мети всього суспільства, а відображає поведінку, вчинки учасників суспільних відносин, урегульовані нормами права, та інші аспекти поведінки, що потребують правової оцінки. Правосвідомість має свою специфіку, яка знаходить вираз в прогнозуванні суспільно обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин [4, с. 354-355].

Правосвідомість за своєю природою – це усвідомлення права, це – необхідний засіб створення та розвитку законодавства.

Вона тісно пов'язана із правозаконністю: з одного боку, правосвідомість створює необхідні умови для здійснення та укріплення правозаконності, а з іншого – законність впливає на розвиток та укріплення правосвідомості. Для правильного застосування норм права необхідно зрозуміти цю норму, розібратися у фактичних обставинах кожного окремого випадку, зрозуміти ту життєву ситуацію, в якій виникло питання застосування норми права, дати правильну оцінку цьому діянню. Усе це можливо зробити лише за наявності розвинутої правосвідомості в тих осіб, які застосовують право.

Правосвідомості як елементу правової системи притаманні сьогодні такі функції: гносеологічна або пізнавальна, функція моделювання, регулювання, виховного впливу тощо.

Інші вчені виділяють:

1) правоутворюючу функцію правосвідомості як постійну, широкую і відносно самостійну сферу правотворюючої практики і активного прояву в цій сфері правосвідомості;

2) регулятивну функцію, оскільки правосвідомість виступає регулятором поведінки людини відповідно до існуючої системи права і суспільної правосвідомості. Поведінка людини є свідомим вольовим проявом, тим самим відрізняючись від інших дій, що носять, наприклад, інстинктивний або рефлекторний характер. Дія права неможлива без активної творчої ролі правосвідомості. Поряд із такими елементами правового регулювання, як норми права, правовідносини, акти реалізації юридичних прав і обов'язків, на кожній стадії механізму правового регулювання неминуче функціонує правосвідомість, тому зазначена функція дозволяє регулювати поведінку людей у правовій сфері;

3) правовиховну функцію, яка вже містить у собі елементи регулятивної функції, тому що про-

цес творення права є ніщо інше, як об'єднання за допомогою правосвідомості необхідності правового регулювання суспільних відносин. Правотворення має кінцеву мету – регулювання поведінки людей;

4) функцію розвитку правової науки як засобу підвищення наукового керівництва суспільством, необхідності теоретичного та практичного розроблення актуальних питань права, правової культури.

Деякі вчені вважають, що найважливішою функцією правосвідомості є ідеологічна функція. Її значення полягає в тому, що предмети відображення правосвідомості – держава і право – це суспільні явища, у яких у концентрованій формі знаходять вираження такі глибокі, загальнозначущі соціальні процеси, як суспільний поділ праці, взаємини особистості і суспільства. Однак правосвідомість як найважливіша складова частина входить в систему регулювання безпосередньої поведінки людей у правовій сфері [5, с. 429-432]. Правосвідомість виступає як ідеологічний і соціально-психологічний фактор функціонування всієї системи правового регулювання, звідки і впливає регулятивна функція. Вплив правосвідомості на соціально-правову дійсність не обмежується тим, що вона, досягаючи відомого ступеня узагальненості, виступає як ідейне джерело норм права. На підставі цього можна зробити висновок про те, що правосвідомості притаманна функція моделювання, результатом якої є формування певних моделей (правил) поведінки, що оцінюються правосвідомістю як належні, соціально необхідні для успішного розвитку суспільних відносин у державі.

Оскільки правосвідомість «бере участь» у визначенні необхідності регулювання тих чи інших соціальних процесів, суспільних відносин правом, у визначенні кола прав і обов'язків учасників правовідносин, у виборі способу правового

регулювання та виступає ідейним джерелом права, правосвідомість здійснює властиву їй нормативно-прогностичну функцію.

Слід відмітити, що правосвідомість – це погляди, ідеї, міркування, переконання, ціннісні орієнтації людей, які виражають знання, розуміння та усвідомлення необхідності встановлення і функціонування певного правопорядку в суспільстві, ставлення до потреб людини, що проявляються у формі активних вчинків у сфері суспільних відносин, як урегульованих нормами права, так і тих, що потребують такого регулювання [6, с. 107-121].

До нашої класифікації також слід включити функцію розвитку і удосконалення правничої науки як засобу підвищення наукового управління суспільством, необхідності теоретичного та практичного розроблення актуальних питань права, правової культури, оскільки ця функція входить до структури правоутворюючої функції.

Правосвідомість, як і всі форми свідомості, має складну соціальну структуру: правосвідомість індивідів, груп та суспільства в цілому.

Розбіжності за умовами формування полягають у тому, що правосвідомість особи опосередкована саме суспільною та груповою правосвідомістю, на основі яких людина складає свої уявлення про права та обов'язки, правомірність тощо. При цьому становлення індивідуальної правосвідомості проходить у конкретних умовах існування цієї особи.

Суспільне буття як предмет відображення та об'єкт впливу суспільної та індивідуальної правосвідомості є перетином і взаємодією різноманітних суспільних відносин. Сукупність цих відносин знаходить своє відображення лише в суспільній правосвідомості. Однак останнє відображає лише загальне, що відповідає інтересам усього народу в цілому, а не окремим його представникам. По-іншому формується

індивідуальна та групова правосвідомість. У них відображаються окремі сторони суспільного буття, ті суспільні відносини, які входять до сфери особистого буття. Суспільна правосвідомість, як результат розумової діяльності всього народу, включається в індивідуальну та групову правову свідомість лише частково. Тому зміст індивідуальної та групової правосвідомості порівняно з суспільною за обсягом обмежений. Суттєво різними є обсяг та глибина правових знань, які містяться в індивідуальній, груповій та суспільній правосвідомості.

Оскільки суспільна правосвідомість є відображенням суспільного буття, вона виконує особливу функцію – допомагає свідомості особи перетворити матеріальне та ідеальне, зрозуміти правову природу тих явищ, що відбуваються в житті суспільства.

Поза свідомістю та діяльністю людини неможливий суспільний розвиток у галузі права, а тому вивчення правосвідомості, насамперед, вивчення характеру і спрямованості поведінки та діяльності особи. Вивчення поведінки людей, їх вчинків у сфері діяльності права і є вивченням правосвідомості людей [7, с. 387-388].

У процесі дослідження правосвідомості необхідно виділяти вчинки людей у двох формах: дії, що вже вчинені, та дії, які заплановано реалізувати.

Дії та вчинки особистості по відношенню до вимог норм права в конкретній ситуації, як відомо, поділяють на правомірні та неправомірні. Однак для визначення характеру та змісту правосвідомості цього не достатньо. Неправомірну поведінку необхідно поділяти ще на випадкову та внутрішньо-обумовлену [8, с. 55-63]. Під випадковою поведінкою розуміємо таку поведінку особистості, коли ставлення до правових явищ та норм права загалом носить позитивний характер, але поряд із цим особа

допускає окремі правопорушення через незнання закону або оманливе ставлення до вимог норми права.

Внутрішньообумовлена поведінка – це поведінка особистості, яка при вчиненні правопорушення усвідомлює характер неправомірних дій.

Вольовий та оцінювальний аспекти правосвідомості дають уявлення про ступінь оволодіння основними принципами права та наявності переконання в необхідності дотримання законів [9, с. 34-42].

Зміст та характер ставлення до права залежать від рівня правової культури та виражаються характером поведінки у сфері права. Характер ставлення до вимог конкретних норм проявляється у вчинках, які свідчать про знання призначення конкретних норм права. Рівень цих знань залежить від рівня розвитку та досконалості всієї системи нормативно-правових актів, у яких відображена соціально-правова ситуація держави. На підставі цих правових актів можна судити про рівень розвитку правової культури всього суспільства, оскільки в правових актах відображається атмосфера, що панує в тому чи іншому суспільному ладі, суспільних відносинах.

Походження, логіка розвитку і зміст всієї правової дійсності беззаперечно свідчить про те, що правові норми і система права в цілому є так чи інакше результатом діяльності суб'єктів правосвідомості і правотворчості, вирішення ними соціальних проблем або подолання певних протиріч, чи виявлення потреб суспільної практики [10, с. 79]. Власне, одним з найважливіших проявів цього об'єктивного процесу і є постійний розвиток і зміни правових уявлень, відповідних їм загальнообов'язкових правил поведінки, історично конкретних правових систем. І, мабуть, тільки в даному контексті всі правові, юридичні явища можуть бути усвідомлені як прояв правової необхід-

ності і соціальної закономірності, як об'єктивно обумовлений атрибут суспільного розвитку.

Особливість правового засвоєння дійсності полягає в свідомовольовому, суб'єктивному характері, опосередкованому її змісту. В правовій свідомості і в правовому розвитку будь-якого суспільства повинен виокремлюватися соціально-суб'єктивний, суб'єктивно-ціннісний і при цьому завжди конкретно-історичний підхід. Цей факт беззаперечний, незалежно від того, про яке конкретне суспільство, державу і про який історичний етап їх існування іде мова. Безумовне визначення цієї обставини має принципово важливе значення; особливо при вирішенні питання про можливий зміст правових норм і про його розвиток.

Зміст правосвідомості і правових норм, що виникають на її основі, є виразом свого роду синтезу і взаємозв'язку різних факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних, можливо, в деяких випадках і просто випадкових. Іншими словами, як з точки зору генезису, так і в своєму безпосередньому змісті право (перш за все як об'єктивне право) – це явище поліструктурне, багатовимірне щодо відображених у ньому реалій.

В такий спосіб правова свідомість відіграє величезне значення в соціалізації людини, певних соціумів, прошарків, колективів, осередків, громадянського суспільства.

Формування правової свідомості – це процес, від якого залежить і залежатиме здатність самостійно оцінювати ті чи інші процеси правового розвитку, бути їх активним учасником, ініціатором «змін на краще» з активною громадянською позицією. Втім зріла «правова свідомість» неможлива без серйозних праводержавозмін сьогодення, що повинно бути відображеним у правовій політиці нашої держави, правничій освіті та юридичній практиці. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Оніщенко Н.М. Обізнаність в праві як категорія доктрини та явище юридичної практики / *Visegrad journal on human rights*. – №6/2, 2016. – С.114-119.
2. Договір про функціонування Європейського Союзу. Конституційні акти Європейського Союзу (в ред. Лісабонського договору) : пер. Г. Друзенко та С. Друзенко, за заг. ред. Г. Друзенка. – К. : К.І.С., 2010. – С. 154.
3. Кузнєцова Н.С., Оніщенко Н.М. Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій. Цивілістична доктрина і формування громадянського суспільства. Мат. міжн. наук-практ. конф. К., 3 жовтня 2014. – Біла Церква, ТОВ «Білоцерківдрук», 2015. – С. 8-17[217].
4. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. – К. : Кондор, 2006. – 609 с.
5. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. – Суми : Університетська книга, 2005. – 536 с.
6. Євграфова Є. П. Практика виправлення законотворчих помилок / *Часопис цивільного і кримінального права*. – 2016. – № 2(929). – 190 с.
7. Теорія права і держави. – Харків : Одиссей, 2006. – 423 с.
8. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини / *Бюлетень Міністерства юстиції України*. – 2015. – № 6. – С. 55-63.
9. Оніщенко Н. М., Юхта О. Г. Громадянське та правове виховання: взаємозв'язок та взаємообумовленість в сучасному суспільстві / *Бюлетень Міністерства юстиції України*. – 2015. – № 3. – С. 34-42.
10. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. – К. : Знання, 2005. – С. 146 та ін.

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В ПРОЦЕСАХ ПРАВОДЕРЖАВОЗМІН

Н. М. Оніщенко

У запропонованому вигляді розглядаються роль і значення такого феномену соціальної дійсності, як правова свідомість, наголос зроблений на значенні правової свідомості щодо сприйняття права, розуміння його цінності в житті людини та громадянського суспільства.

Ключові слова: правова свідомість, правова обізнаність сприйняття права, правові цінності, ціннісний вимір правової свідомості.

Стаття надійшла до редакції: 26.06.2018.

LEGAL CONSCIOUSNESS: THE ROLE AND SIGNIFICANCE IN THE PROCESSES OF LAWSTATEHOOD

N. M. Onishchenko

In the proposed form, the role and significance of such a phenomenon of social reality as a legal consciousness is considered, the emphasis is placed on the meaning of legal consciousness regarding the perception of law, the understanding of its value in human life and civil society.

Keywords: legal consciousness, legal awareness of perception of law, legal values, value measurement of legal consciousness.

Received: 26.06.2018.